

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Glatz Ferenc:

A SZÓBELI FORRÁSOK ÉS KRITIKÁJUK

Talán nem véletlen, hogy amikor más társadalomtudományokkal, vagy még inkább természettudományokkal foglalkozó kollégák a történetírás szavahihetőségén élcelődnek, gyakran éppen az „oral history” műfajából vett eset folklorizálódott történetét emlegetik. A történetíró – mondják – úgy van a régmúlt történelemmel, mint az utcai balesettel az egyszeri rendőr: öt szemtanút is kerített, mind az öt másként mondta el a történeteket, s ezek után ő megírta – hatodik-féleképpen – a jegyzőkönyvet. Az ironizáló történet egyébként valóban elgondolkodtató. Nemcsak azért, hogy a történész igyekezzék minél több kéttel, ellenőrző kritikával megformálni értékítéletét a múlt egyes jelenségeiről, é. irigykedve nézze háziorvosa „biztosan” diagnosztizáló vizsgálati módszerét. De elgondolkodtatja azért is, mert az esetről készült „írásos forrásra” (a jegyzőkönyvre) gondol, amely a hivatali akták közé kerülve a valamikori történész kezébe mint „elsődleges forrás” kerül majd. (Feltéve, hogy valamilyen szempontból majd a történész a balesetet jelentősnek találja.) És az ironikus történet eszébe juttatja saját történész neveltetését, forrástani tanulmányait, kézikönyveit, melyek a forráskritika kifinomult mesterségét az írott forrásokra építve fel, a történelem szóbeli forrásait (és általában a szóbeliséget) szóra is alig méltatták, vagy a „kiegészítő” források között szorítottak számára helyet. És vajon – ha nem is egész hivatására gondol iróniával, hiszen ilyen megjegyzések technicizálódó évszázadunkban már oly sokat érték – nem kell-e így gondolni a saját erőfeszítéseire: amikor tudományágunk bizonyító erejét az írásos források kiterjedt felhasználásában kereste. Vagy – látva a szóbeli és írásos „forrástermelés” egyazon szubjektív, és így gyakran összefonódó, szétválaszthatatlan voltát, épp az előbbi példában – nem kell-e teljes szkepticizmussal félretolnia a források csoportosítására, a forráscsoportok önálló vizsgálatára tett javaslatainkat? Vagy talán fordítva: ahelyett, hogy a „klasszikus történetírás” által a kutatás központjába helyezett írott forrásanyag iránt erősíténé bizalmatlanságát, inkább a sokarcú orális történeti anyag alaposabb tanulmányozásába fogjon? A történész az utóbbi években láthatóan ezt az utat választotta.

A szóban elmondott, vagy csak szóban rögződő történelemnek az utóbbi évtizedekben könyvespolcnyi irodalma keletkezett. Nyilvánvaló, hogy a rengeteg érvet, vagy érvrendszereket az oral history (amely mindenkor a szóban rögződött és szóbeliség útján ránk maradt hagyomány-, forrásanyagot jelöli) mellett, ellene, korlátairól, felhasználásának lehetőségeiről, a szóbeliség rögzítésének mesterségéről (interjúkészítés, lejegyzetés, kérdések kidolgozása, ezek tipizálása stb.) a feldolgozás technikájáról (az így keletkezett forrásanyag verifikálása, esetleg számítógépes feldolgozása stb.) – így össze-foglalni szinte lehetetlen. Szerencsére, mint a tudománytörténet bizonyítja, a kong-

resszusok sohasem valamely kérdés szintetizálását és ezzel „megoldását” tűzték ki célul – hiszen akkor többnyire teljesen eredménytelenek maradnának –, hanem a kérdés megvitatását.* Vitakérdéseket, meggondolásokat bocsáthat tehát legfeljebb a szerző a kollégák elé. Inkább saját kétségeit, meggondolásait, mintsem valamiféle „megoldási javaslatait” terjesztve elő.

Historiográfiai visszatekintés

Első kérdése kétségtelenül az: vajon miért került az utóbbi évtizedekben mind erősebben az oral history előtérbe a történettudományon belül?

Mint ismeretes, a történetírás mindig is támaszkodott a szóbeli információkra. A görög történetírás elsőszerű forrása az elbeszélte történelem, vagy a történetíró saját tapasztalata. És noha az állami élet területén és a társadalmi érintkezésben az írásbeliség előretörése a történetírás figyelmét mind jobban az írásos emlékek felé fordítja, a császári levéltáros Suetonius ugyanolyan nyugalommal támaszkodik családtagjainak elbeszélésére, és saját emlékeire, sőt – Caligula születéséről szólva – már finom kritikával a szóhagyományt, a korábbi történetírókat és levéltári anyagát is összevetve, mint ahogy a középkori krónikás is beolvastja történeteibe még a „pórnép csacska beszédét” is. De gondoljunk csak a modern történeti irodalom műfajainak kialakításában nagy szerepet játszott francia memorialistákra a 16. században, akik országuk történetét is többnyire a saját politikai katonai pályafutásukon látottak és hallottak alapján adják elő. Amikor ma az ember az orális (vagyis szóhagyomány útján hagyományozódott) történelem és a megtörtént történelem (geschehene Geschichte) viszonyáról szóló vitákat olvassa, tüstént a precíz forráskritikán nevelkedett Fueter epés megjegyzése jut eszébe e memorialistákról, amikor Commines, a két Du Bolley, Monluc, Brantôme műveiről azt mondja, hogy azok „als Geschichte drapierten Memoiren”. És a minősítés nem a historiográfia immár első klasszikus művét író szerző egyéni nézetét tükrözi, hanem annak a német forráskritikai iskolának a felfogását, amely a 19. században kétségtelenül a szakszerű történetírás „alaptudományait” kiépítette és szempontjaival – nem indokolatlanul – egy évszázadig mértékadó maradt az európai történetírásban.

Több, itt nem részletezhető okra vezethető vissza az, hogy a 19. század történetírójának nagy élménye az írott források tömeges felhasználhatása és azok szakszerű kritikájának kialakítása volt. Ezen okok közé kell sorolni azt az ideológiai-történeti mozzanatot, hogy a korszak történetírása elsősorban a középkor és részben az ókor története iránt érdeklődött, s ezeknek maradványai a tárgyakon kívül elsősorban az írott anyagok voltak. A középkor, vagy méginkább az ókor kutatója számára a szóbeli történelem nem volt más, mint a szájhagyomány (mündliche Tradition): megbízhatatlan, több évszázados legendákra épülő és legendákban feloldódó megbízhatatlan hagyományanyag. A múlt század társadalomfelfogásából magyarázható, hogy a nemzeti és állami problémáktól terhes kor történetírója a múltban is az állami élet jelenségeit vizsgálta előszeretettel, melyekről számára a leghitelesebben az állami-politikai élet vitele során keletkezett írott forrásanya-

*A szöveg az 1980. évi bukaresti történész világkongresszus előadása. Megjelent a kongresszus előadásai között: Oral history and source criticism.

gok vallottak. S valószínűleg belejártuk a kor forrástanfelfogásába az a társadalom- és kultúrtörténeti tény, hogy a 19. század a tömeges írásbeliség kialakulásának kora, amikor nemcsak a kiépülő polgári állam adminisztrációjában, de a polgári kultúra mindennapjaiban is az „írásosság” – az írásban nyilatkozni, kérvényezni, s ugyanakkor a posta, a közlekedés javulásával a mindennapokban is írásban érintkezni – a kor életformájának nagy újítása. Ahogy a korban kikristályosodó – és máig megmerevedett – segéd tudományok az írott források kritikájának egyféle rendszere, központjában a diplomatikával, úgy a kor módszertani kézikönyvei, összegezései is a szóbeliségnek általában szűk teret szentelnek. (Vö. Droysen Historik-ját, E. Bernheim Lehrbuch-ját, ugyanígy a francia Seignobos, az orosz Lappo-Danyilevskij műveit.)

Minden, az oral historyval foglalkozó elméleti munka szerzője megjegyzi, hogy az oral history (és itt legtöbbször az interjúk útján rögzített, szóban elmondott történetekre, közösségi hagyományanyagra gondolnak) fontosságára és lehetőségére a néprajztudomány a múlt század végén már felfigyelt. Ezeket a megállapításokat csak erősíteni lehet, illetve, felhívni a figyelmet arra, hogy a gondos historiográfia e téren nemcsak az angolszász országok néprajzi (folklorisztikai) kutatásaihoz, de jobban a közép-európai nagyobb és kisebb országokban folyó gyűjtőtevékenységhez is visszanyúlhat. Megítélésünk szerint nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a folklór, bármennyire is többet tett eddig az orális történelem tudományos felhasználásáért, mint a történettudomány, mégis csak más megközelítésből jutott el a szóbeli forrásokhoz, mint a történettudomány. A néprajzkutatók – a társadalomtudományok 19. századi munkamegosztásban helyüket keresve – épp azt a hagyomány- és hiedelemvilágot kezdték kutatni, amelyet a kor vezető társadalomtudománya, a történettudomány „csak” a „hagyományok” közé sorolt. Számára a több évszázados hagyományanyag nem azért volt érdekes, hogy az hiteles vagy ferdített információt tartalmaz-e egy történelmi eseményről, hanem azért, hogy e hagyományanyag milyen típusokra osztható, s hogy milyen a hagyományozódás mint társadalmi jelenség. Talán jellemző az, a már az 1940-es évekből származó eset, amikor a néprajzi gyűjtő elmondja: a gyűjtött és feljegyzett történetek közül többet azért nem tartanak a közreadásra érdemesnek, mert azok még nem folklorizálódtak. Mindenesetre tény, hogy az oral history és általában a szóbeli hagyomány kutatásának módszereiben, a hagyományanyag feltárásában az úttörő érdem a néprajztudományt illeti meg. (Csak zárójelben jegezzük meg: ugyanilyen haszonnal és módszertani tanulságokkal forgathatjuk a népdalanyag gyűjtőinek – mind az amerikai spirituálék gyűjtőinek, mind a Kárpát-medence népdalanyaga kutatóinak, Bartóknak, Kodálynak írásait, tevékenységét.)

A történetírásán belül az újkorkutatás fellendülése keltette fel a figyelmet az oral history iránt. A hagyományos tematikával dolgozó politikatörténetírás természetességgel kereste meg – ugyanúgy, mint az ókori történetírók – a korábbi kormányzati politikában aktív tisztviselőket, hogy az akták meg nem őrizte kulisszatitkokról részleteket megtudjon. Erre ösztönözte a kutatást az a jól ismert tény is, hogy a telefon, a modern közlekedés világában az „intézés” nem szorul minden téren az írásra: míg korábban a város egyik feléből a másikba a futárral küldött levél volt a leggyorsabb, ma már a telefon, vagy akár a személyes találkozás a leggyakoribb formája az eszmecsereknél. Nem is szólva arról, hogy az „írásba foglalás” egyfajta felelősségvállalást, felelősségre vonhatást is jelent a szóbeli megállapodások századában, melyet vállalni igen gyakran rendkívül kényelmetlen. Emellett az az ismert tény, hogy mind a politikai, mind

az üzleti élet területén a szóbeliség még semmi kötelezettséget nem jelent, a legújabb kor kutatóját mind fogékonyabbá teszi az oral history iránt. Ahogy a 19. század esetében, úgy itt sem feledkezhetünk meg egy kortörténeti szempontról: a szóbeli információcsere robbanásszerű kibővülése – ahogy az írás esetében is befolyásolta az írott források iránti fogékonytságot a múlt században – a mindennapi életben ráirányítja figyelmünket általában a szóbeliség súlyára. (Nem lenne érdektelen annak felmérése sem, hogy az utóbbi másfél évszázadban hogyan növekedett az emberiség beszélőkedve, s ezzel beszédkultúrája, szóbeli önkifejező képessége.)

A közelmúltban bekövetkező „áttörést” a szóbeli források mind nagyobb megbecsülése irányában, megítélésünk szerint mégis egy *szemléleti változás* hozta, s e változás érvényre jutása kell, hogy a jövőben az oral historynak még a jelenleginél is nagyobb teret engedjen a történetírói munkában. (Amennyire egy történésznek szabad nemcsak a múlt, de a jövőre vonatkozó hipotézisét is elmondania.) És ez a *társadalomtörténet* előtérbe nyomulása, valamint a még lassan erősödő, de megítélésünk szerint visszatartatlan *„világtágulás” a történész látószögében.*

Századunk államapparátusának forrástermelése, államférfiainak visszaemlékezés-irodalma, feljegyzései, naponként több hektoliter tintát emésztenek fel. Bármily sok megtevéstést tartalmaznak is ezek, bármily sok, fontos részletet hallgatnak is el abban a derék „államatyák”, az államtörténetre, az elsőszámú forrást mégis ezek fogják képviselni, és a szóbeli utólagos közlés csak másodlagos fontosságú marad. Korunk történésze azonban szükségszerűen figyel fel a tömegmozgalmak. a „tömegesség” századában a társadalom belső mozgásának, struktúráinak változásaira, a különböző etnikumok és társadalmi osztályok életvitelére, a társadalom mindennapjainak történetére. Aktáink, de még mind jobban csappanó személyes hagyatékaink is – a történés üteméhez és kiszélesítéséhez képest – csak töredékes forrásanyagot jelentenek ezen társadalmi jelenségekre vonatkozóan. Nem véletlen tehát, hogy az oral history elmélet-módszertani tárgyalása a *nagy életmódváltás*, a II. világháború után, és éppen az USA-ban (The American Archivist 1955, 1957) és a népi szokások vizsgálata terén a Szovjetunióban (1952, 1953) jelentkezik. Mint ahogy az első, nagyjából orális anyagra támaszkodó történeti művek is az ipar- és társadalomtörténet köréből (a Ford-művekről) íródnak. Ekkor indul meg az újságírásból már ismert interjú, a szóbeli visszaemlékezés-anyag gyűjtésének, feldolgozásának, rendszerezésének munkája. S az sem véletlen, hogy a második nagy lökést az oral history művelése az 1970-es években az *etnikum iránti világméretű érdeklődés* megnövekedésétől kapta. (Itt találkozunk azután több ponton is a néprajzi, mindenekelőtt a folklórisztikai kutatásokkal.) És ami a hipotézist illeti: amennyiben a történetírás mind jobban lesz kénytelen az *Európán és Amerikán kívüli népek története* felé is fordulni, amelyeknek történelmük folyamán sem a modern értelemben vett államiságuk, sem írásbeliségük nem volt, *úgy kell a nem írásos forrásoknak*, s mindenekelőtt az oral historynak módszertani felkészültségünkben *mind nagyobb helyet engedni.*

Mire jó az oral history?

Miután így előreszaladtunk a tárgyalásban, immár „jóslásokba” is bocsátkozva, valóban fel kell tennünk az ígért kérdéseket. Még akkor is, ha a mi részünkről adható válaszokat a fentebbiek már kissé magukban is hordozzák.

Bármennyire is nem kívánjuk a szakirodalom kérdésfeltevéseit összefoglalni, mégis csak ki kell térni a mindenkit foglalkoztató problémára: a *történelem milyen jelenségtípusaira nyújt elsősorban információkat a szóban rögződött és a szóban elmondott történet?*

1. Kézenfekvő, ha csoportosítani akarjuk mondandónkat, mindenekelőtt azt kell felsorolnunk: melyek azok a történetípusok, amelyekről orális anyag lehet a legfontosabb információ-közvetítő.

a) Nem szorul részletezésre, hogy a leghagyományosabban elfogadott terület a *politikai történet*. Mindenekelőtt a kormányzati politikában vezető szerepet játszó államférfiakat szólaltatja meg előszeretettel immár kétezer éve a történetírás, s ezeknek az „interjúknak”, vagy „önkéntes” elbeszéléseknek a felhasználási területe és ösztönzője a tudományos történetírásban ugyanaz maradt, mint a történelmet először írásba foglalók korában: nem marad fenn mindenről írásos forrás (s ezt az írásbeliség társadalmi méretű előrehaladása mellett is tudomásul kell vennünk); ugyanakkor sem az oklevelek, sem az akták nem rögzítik az esemény létrejöttének számtalan körülményét, vagy pedig gyakran csak egy szempontból adják elő magát az eseménysorozatot. És mindenki előtt ismeretes, hogy éppen a mi korunk politikai életének tanulmányozása hívja fel figyelmünket arra: mennyire sok mindent (s néha a legkényesebb politikai döntéseket) nem foglalnak írásba, vagy mennyire a megállapodásokban éppen az a legfontosabb, ami kimarad belőle.

b) Magától értetődően használja a történetírói gyakorlat az oral historyt a *történes hogyanjának* rekonstruálásához. Valószínűleg a régi filmek újranezése magyarázhatja a legképszerűbben azt az eltávolodást a történelem belső dinamikáját illetően, amely az egymást követő korszakváltások során bekövetkezik. Az a hatalmas forrásanyag például, amelyet az amerikai bevándorlók és az amerikai társadalom ütközéseinek történetéről éppen az oral history élénk tár, mutatja, hogy adott, akár egyidőben élő, de más fejlődésű társadalmak mennyire másféle cselekvési módokat, reflexeket, tempókat alakítanak ki. Ugyanaz a történeti esemény (mondjuk egy politikai merénylet, sztrájk, de ugyanígy egy választási kampány) *másként* zajlik az amerikai olaszok, lengyelek, de ugyanígy a társadalmilag különböző rétegek között is. A történeti tény belső szerkezetének különböző dinamikájáról van ez esetben szó – mondhatnánk –, ha ragaszkodni akarnánk a módszertani szakirodalom fogalomrendszeréhez megfogalmazásainkban. Ennek a belső dinamikának a feltárásával (melyhez igen sokat tettek a mentalitástörténeti kutatások) a történetírás egyébként is sokat tehet az idegen népek elleni emóciók leküzdésében ugyanúgy, mint a különböző politikai hagyományok kölcsönösen nagyobb megbecsülése terén.

c) Arra a kérdésre, hogy a történelem mely területén láthatjuk jelenleg az oral history legnagyobb értékét, gondolom, már a historiográfiai részben elmondtuk – természetesen szubjektív – véleményünket. A *társadalomtörténet* bizonyos, és talán legfontosabb jelenségtípusaira vonatkozó gyér írásos és tárgyi forrásanyagot az oral history a maga információ-bázisával messze meghaladhatja. Különösen a dolgozó osztályok életének kutatásában szolgáltathatnak – gyakran egyedüli – forrásanyagot a lakásviszonyokat, a

táplálkozást, a társadalmi érintkezés módját, a szórakozást, s ugyanakkor bizonyos munkafolyamatokat, kihalt régi mesterségeket, a ma már nem ismert hajdani tárgyi környezet használatát felidézõ elbeszélések. A társadalom belsõ struktúráját, ugyanakkor a környezetformáló, eszközteremtõ embert idézheti fel a történésznek az oral history. A történésznek, aki a hagyományos társadalomtörténeti normatívák és hagyományos – elsõsorban statisztikai – forrásbázisra építve gyakran olyan merev kereteit jelöli ki a társadalmi jelenségeknek, törvényszerûségeknek, hogy abból éppen csak az élõ, cselekvõ életutak között választó, sõt még érzelmi étellel is rendelkező ember marad ki. (S akaratlanul is felvetõdik a jelen tanulmány kereteit meghaladó újabb kérdés: vajon nem kellene-e továbbgondolni azokat a metodológiai (tudományelméleti) összefüggéseket, amelyeket a forrásbázis, a történetiszemlélet, a történetírás képzõkötési módja között éppen a korunkban végbemenõ szükségszerû változások konstatálása tárhat fel?)

2. Természetesen az elhangzó vagy rögzített oral historynak, *mint minden forrás-típusnak*, több dimenziója és *több „rétege”* – de legalább kettõ – van. Az egyik a fentebb tárgyalt, amikor mint a *megtörtént eseményrõl* információt rögzítõ jelenik meg elõtünk. A másik pedig az – és ez legszorosabban jellegébõl következik –, hogy önmagában is, mint az emberi kapcsolatrendszerek valamikori és mostani része, szintén emlékeny és forrás lehet a maga kitermelõjének (jelen esetben a *hagyományozó társadalom* vagy az egyén) *gondolkodására*. Ezt a tulajdonságát nevezhetjük az oral history és általában a szóbeliség szociális természetének.

Itt ismét több rétegrõl kell említést tennünk. Elõször az oral history közvetítõje természetesen a korábbi kultúrának: *mire figyeltek fel a történet idejében* (akár egyénokrõl, akár esetleg tipizálható társadalmi csoportokról van szó). Másodsor *közvetítõje* annak a kulturális folyamatnak is, amely a *történet ideje és rögzítés közötti idõszakban* a hagyományozó egyén vagy társadalmi közeg gondolkodásában végbement; és végül közvetítõje annak a *jelenkori mûveltség szintnek*, melyet az elbeszélés kultúrája (a maga fordulataival, beszédelemeivel stb.) mutat. Az oral history e több dimenziós volta veti fel azt a kérdést: vajon a mindenkori társadalomban meglevõ, a különbözõ típusú eseményekrõl (politikai döntésekrõl, a mindennapi élet jelenségeirõl) élõ szóanyag, s annak állandó változása, képlékeny jellege nem indokolja-e az oral historyt úgy tekinteni, mint a forrástermelés egy állandóan változó folyamatát? S továbbgondolni: milyen forrás-lehetõségekre rejlenek pl. az ugyanarról az eseményrõl, ugyanazzal a személlyel (vagy közösséggel) készített egymást idõben követõ többszõri adatfelvételen? Egyáltalán, mennyire segíthetnének ezek az oral history „természetét”, az emlékezés mechanizmusait jobban megismerni?

Forrástani specifikumok

És ezzel már következõ kérdésünkhöz érkezünk: vajon az oral history mutat-e bizonyos körülírható specifikumokat, s mennyiben kell azokkal foglalkoznia a forrástannak?

Gondolom, már az eddig elõadottakból is kiderül, hogy noha állandóan használjuk a források fogalmi megkülönböztetését, külsõdleges jegyeik alapján (írott, szóbeli, tárgyi), a magunk részérõl ezt alapelvnek nem tartjuk elfogadhatónak. Nincs-e ezzel ellentétben az,

hogy mégis az oral history specifikumait keressük, amelyek, mint a múltról kapott ismereteink adott típusú csoportját megkülönböztetik másoktól? Nos, azt hiszem, a történész amikor hipotéziseit vagy kérdésállításait fogalmazza meg, a saját maga (vagy éppen célibeli kollégát) részére, éppen ezen valóságos ellentmondások boncolásától nem hátrálhat meg.

A források vizsgálatának (ha egyáltalán a praktikumon kívül van értelme a csoportosításoknak, mint egyik nyugatnémet kollégánk megjegyezte) több esete lehetséges. A leggyakoribb az, amikor az „osztályozást” aszerint végzik: milyen formában maradt az a mai korra, a *történész milyen formában találkozik azzal*. Ez a felfogás még az írott forrásokat egyoldalúan középpontba helyező forrástani alapelveken nyugszik. Az írott anyag ugyanis adott pillanatban keletkezett, az információ rögzítődött benne egészen addig, a pillanatig „változatlanul”, benne rejlik, míg a történész nem „találkozik” azzal, mint forrással. Az írott (és lényegében a tárgyi) emlék keletkezése és a történész munkájában való felhasználása közötti időszak így elsősorban csak azért lehet érdekes: időközben milyen forrásegyüttesből szakadt ki esetleg, milyen pusztulás, bővítés (esetleg interpoláció, betoldás) állapítható meg. Az orális anyag azonban alapvetően más természetű.

Kiindulópontként – ha már osztályoznunk kell forrásainkat – általánosabbnak tarthatjuk a *keletkezés korát*. Így eleve elkerülhetjük annak veszélyét, hogy a múlt emlékeinek forrásértékét külső formája szerint szabjuk meg, s hajlandók legyünk pl. arról beszélni, hogy az írott vagy tárgyi emlékek eleve nagyobb forrásértékűek, mint a szóbeli. Az „osztályozásnál” a *keletkezés korából való kiindulás* arra is ösztönöz bennünket, hogy egy *emlékanyag forrásértékében a vizsgálni választott jelenség és a forrásunkban rejlő információ viszonyát* keressük, ne pedig egyszerűen valamiféle egyszerű tükröződést. Itt a „keletkezés” időpontja végeredményben nem zárul le a megtörtént esemény (az első információréteg) korában, hanem egészen az akár évtizedek (vagy esetleg évszázadok múlva) bekövetkező rögzítésig tart. A felhasználást megelőző forráskritikának is ezt kell szem előtt tartania.

Ilyen szempontból már állapíthatunk meg – hogy megközelítésünk ellentmondás-párjához térjünk – ha hipotetikusán is, bizonyos *specifikumait az oral historynak*.

1. Míg a keletkezés korát tekintve az írásos és a tárgyi anyagnak nagy része (hangsúlyozni szeretnénk, hogy csak nagy része) *egyvidejű* a vizsgált történelmi jelenséggel, a szóbeli anyag szinte minden esetben *utólagos* elbeszélése, leírása a jelenségnek.

2. Amíg ugyanis az írott (oklevél, akta) vagy tárgyi anyag (eszköz, használati tárgy stb.) a *cselekvés folyamatának egyvidejű része*, „darab”-ja, addig a ránkmaradt szóbeli történelmi anyag szinte sohasem. Nem arról van szó, hogy akár egy minisztériumi ügymenetnek, politikai megmozdulásnak, vagy az éppen fentebb részletesen tárgyalt társadalmi életnek ne lenne a szóbeliség állandó része, hanem arra gondolunk, hogy egyrészt ez a szóbeliség (kivéve a lehallgatásokat) a cselekvésfolyamat részeként nem rögzítődik, másrészt az ezekről, valamint a történés egészéről keletkező szóbeli anyag, mely majd az oral history formájában eljut a történészhez, már magán viseli az „*utóidejűség*” minden jegyét. (S ebből a forráskritikai szempontból is az írott visszaemlékezés vagy a magnóra mondott interjú – külsődleges eltéréseik ellenére is – lényegi azonosságot mutatnak.) Ha ezt egy kis sémán akarnánk bemutatni, talán így tehetnénk azt:

A forrás keletkezésének ideje

Történelmi időpontja

A rögzítés időpontja

Az egyidejű emlékenyag keletkezése lezárul a történés időpontjában (az említett kivételeket, módosulásokat figyelembe véve), míg az utóidejű *szóbeli forrásanyag keletkezési folyamata egészen a rögzítés pillanatáig tart.* (Természetesen nincs terünk kitérni itt arra, hogy az utóidejű forrásokat korántsem szándékunk azonosítani a szóbeli emlékekkel.)

3. Mindebből következik az oral history harmadik specifikuma: forrásunk (az elbeszélő, vagy elbeszélők ajkán) úgy jön létre, hogy az elbeszélő már látja a hajdani, a most kutatott jelenség következményeit, esetleg a *történelmi folyamat* valamelyik *végpontját*. Míg a folyamat közben „keletkezett” anyagaink ennek „tudta” nélkül jöttek létre.

A forráskritikai követelmények

Meg kell tehát bocsátania az olvasónak, ha mindezek után még egy kérdést terjesztünk elő továbbgondolásra. (Bízva, hogy mindegyikünk tisztában van azzal: a saját témája a legfontosabb dolog a világon.) Éspedig: melyek lehetnek a főbb forráskritikai követelmények az oral history feldolgozása során? A fentebbi rajz talán megmagyarázza, miért lehet erre a kérdésre vagy csak egy általános mondattal, vagy pedig egy egész monográfiával kimerítően válaszolni. Az egy mondat: mindazon személyi, társadalmi, politikai *környezetet rekonstruálni, amelyek közepette az információ létrejött, a rögzítés pillanatáig alakult, és az információ tartalmát ezekkel összevetve elemezni.* A monográfia vázlatát pedig a kérdéskört különböző oldalról érintő szakirodalom (nem megfeleldekeve a néprajzi és szociográfiai részletkutatásokról sem) alapján bármelyőnk könnyen körvonalazhatná. Általánosságban úgy gondolom, alaposan tanulmányoznunk kellene a hétköznapi gondolkodáson belül a történelmi kép alakítását. Az oral history lényegében tapasztalati vagy hallomásból szerzett információk együttese, mely információk – ne feledjük – nem történész-képzésben iskolázott fejben (fejekben) kerül elrendeződésre. De vajon rendelkezünk-e megfelelő kutatásokkal arra vonatkozóan, hogy a történelmi tapasztalások sora (és az átélő az eseménysorok egy részét éli csak át) hogyan egészül ki az utólag ugyanarról a jelenségről szerzett információkkal? Azt már biztosan tudjuk, hogy a köznapi gondolkodás is bejárja a történelmi megismerés különböző szakaszait (adatbázis-teremtés, verifikáció, értékelés stb.), s azt is, hogy e megismerési folyamatban az egyes elemek – a tudományos megismeréstől eltérően – rendkívül rendszertelenül követik egymást. De vajon minek a hatására és hogyan alakul ki az az értékrend, azok a normatívák, amelyek szerint egy-egy történelmi korról vagy személyesen is megélt eseménysorról tapasztalatait, saját tevékenységét, emlékeit önmaga számára – és a történész magnoja, füzete számára is – sorrendbe rakja. A historiográfiai-módszertani szakirodalom most kezdi rendszerezően feltárni, hogy az iskolázott történelemlátásra például milyen hatással vannak a metafontikus (forrásokon túli), külső társadalmi-ideológiai behatások. Éppen az *oral history szakszerű hasznosíthatósága* hívja fel a figyelmet azoknak a *tudáslélektani mechanizmusoknak* a vizsgálatára, amelyek során többet tudnánk meg e *történelmi gondolkodás emocionális befolyásoltságáról*, gyakran irracionális, ösztönös elemekkel telítettségéről, és amelyek a társadalmi tudat egyéb területein – e történelmi képalkotással egyidőben – előítéletek, hiedelmek alakulásához vezetnek? Tudjuk, hogy nincs az az iskolai történelemtanítás, ami pl. olyan rendszerezett krono-

lógiai érzékre tudná nevelni a köznapi gondolkodást, hogy abban – mint az oral history gyűjtések készítői s a néprajzosok kutatásai egyöntetűen elmondják – ne tátongjanak nagy hézagok, ne keveredjenek időben egynást nem is követhető információk. – De ismerjük-e mi történészek annyira pl. a pszichológiát, hogy a fentebbi személyiség- és társadalomlélektani folyamatokhoz az előttünk rögzített forrásanyag kritikus használatként közelítünk. Hiszen magában a lélektani szakirodalomban sem találhatunk a történeti emlékezésről, a megélt vagy szerzett múltbeli információk kiválasztásáról, szelektálásáról, megőrzéséről jelentősebb kutatásokat. (Csak az iskolás korú gyerekek köréből találtunk ilyen jellegű kísérleteket.)

Rendkívül nehéz az *emlékanyag belső szerkezetének összeállítását* nyomon követni, vagy természetét általánosságban tisztázni. A folklór és a népzenei gyűjtések tapasztalatát figyelembe véve, szinte biztosra vehetjük, hogy a rögzítésre kerülő oral historyt az esetek nagy többségében már bizonyos részlebeszélések előzték meg. Társadalmi és egyéni helyzettől függően családi összejövetelek, baráti találkozók a leggyakoribb fórumai az általában kiszegezett első élet-történet-részletek összeillesztésének. Mivel ezek az alkalmak rendkívül esetlegesek és talán többször is csak ugyanazon elemek elbeszélésére kerül sor azokon, ezek az önálló kis emlék-blokkok egységekké merevednek. Ami azután részben ki is rostálja, elhalványítja a más emlékképeket és mintegy vázelemeit képezi a későbbi, a történész anyaggyűjtésénél adandó felvételnek. Egyáltalán mi rögzítődik az emlékezetben, s milyen új emlékanyag gyengíti a hasonló vagy a különböző megmaradását? Azon túl, hogy tudjuk: bizonyos típusú gyermekkori élmények, döntő politikai eseményekben való részvétel, egyéni tragédiák általában sarkkövei e történelmi információ-őrzési és információ-alakítási folyamatnak, mennyire lehet ezt társadalmilag identifikálni?

Elszórt vizsgálatokkal rendelkezünk arról is, hogy a technicizált tömegkultúra korának most már az egész társadalmat elérő történelmi szloganjai, kedvelt történeti konfliktushelyzetei, és nem utolsósorban tömegesen sugallt megoldási receptjei miként alakítják át a saját cselekvés megítélésének rendjét, hasonlítanak az emlékanyagban saját élményeket így kapott átlagélményekhez. Természetesen – mint azt a korábbiakban igyekeztünk hangsúlyozni – az is forrásértékű a történész számára, hogy egy korszak könyv-, film-, újságkultúrája milyen tömegkultúrhatást idéz elő, s hogyan formálja a közgondolkodást. De épp ahhoz, hogy feltárhassuk az oral history e többrétegű, és mint kiaknázható forrásának többdimenziós voltát, alaposan tanulmányoznunk kell a keletkezés – az oral history esetében igen hosszúra is nyúlható – korának társadalom- és kultúr-történetét. Az emlékmegőrzés mechanizmusának, a külső eszmei hatásoknak ismeretén túlmenően azt a társadalmi közeget, melyben az emlékanyag, az emléket majd egyszer rögzítő személy élt és él, azokat a konkrét termelési és munkaviszonyokat, melyek társadalmi elhelyezkedését, életformáját megszabták. Azt a társadalmi közeget, amely eltérő lehetőségeket kínál és alkalmat ad a társadalmi-politikai folyamatokkal való állandó szembesülésre, magát-mérésre, és a mi így társadalmilag is behatárolja a maga elhelyezését a világméreteken megoly kicsinynek számító történetekben is.

És talán nem veszi rossz néven a kedves olvasó a szubjektív kifakadást: a modern forrástan szépsége és lényege talán éppen ebben rejlik, hogy a forrásaiból megismerni akart történelmet, és mind jobban megismerendő történelmet a történész saját forrásainak kritikájánál is hasznosíthatja. Az adott kor történelmének mind behatóbb megismerése és a precíz forráskritika egyazon történelmi megismerő tevékenység egymást feltételező-

kiegészítő részei. *Azt az oral historyt, amit éppen a társadalom, a közgondolkodás történetének megismeréséhez tartunk a leginkább nélkülözhetetlennek, helyesen, szakszerű forráskritikával csak már meglevő társadalomtörténeti információk birtokában és ezekkel viszonyításban tudjuk helyesen értékelni.* S az oral historyval dolgozni éppen azért ad szakmai virtuozitás-lehetőséget, ami miatt sokan éppen a megbízhatatlan dolgok közé sorolják: a különböző egyéni, közgondolkodásbéli információ-rétegek egymásra-rakódása miatt. Ezek szétfejtése, az egyes rétegek beillesztése a maguk politikai, társadalmi, gazdasági, történelmi környezetükbe – hogy azután újólá segítők legyenek forrásaink további rétegeinek feltárásában – a modern filológia és általában a forrástan legfinomabb műveletei közé tartoznak. És ugyanakkor figyelmeztet is bennünket annak veszélyére – amelyet a segédtudományok hagyományos művelése önmagában rejt –, hogy ugyanis a forrástant önmagáért való dolognak fogjuk fel, nem pedig a történelmi mind mélyebb megismerését célzó kutatómunka részének.

*

És míg a történésznek oly sok kétsége van forrásai és azok elegendő megalapozottsága tekintetében, derűtséggel nézi, hogy antropológusok és paleontológusok milyen magabiztossággal következtetnek az előember, valamint kihalt állatok súlyára és nagyságára pusztán másfélmillió éves lábnyomok alapján, vagy azt, hogy barátaink a jogászok kétségbevonják szakmánk érvényességét, miközben két tanú vallomása alapján életről és halálról ítélik.